

TARTALOMJEGYZÉK

Nyomárkay István: Közérthetőségre való törekvés a Tripartitum magyar és horvát fordításában

Nép és nyelv

Csernicskó István–Fedinec Csilla: Nyelvpolitika Ukrajnában, 2015. március

Szabó József: A dél-dunántúli délszláv (horvát, szerb és szórványos szlovén) bevándorlások nyelvi és néprajzi nyomai a földrajzi nevekben 3.

Nyelv és stílus

A nyelvi megformáltság diszkurzív beágyazottsága. Műhelykonferencia az ELTE Stíluskutató csoport szervezésében

Tolcsvai Nagy Gábor: Bevezető

Tolcsvai Nagy Gábor: A nyelvi megformáltság szerepe a kultúra autopoietikus és önreflexív folyamataiban

*Kulcsár Szabó Ernő: A jelentés története az irodalmi műalkotásokban. A beszédszerep nyelvi valósága a *Ha negyvenéves...* esztétikai tapasztalatában*

Fehér M. István: Hermeneutika és nyelvfilozófia – minden nyelvtudomány nyelvisége

A nyelvtudomány műhelyéből

Bóna Judit: Különböző beszéd típusok temporális sajátosságai az életkor és a nem függvényében

Sólyom Réka: Stílus és fogalmi integráció főnév → melléknév szófajváltással keletkezett magyar neologizmusokban

Kisebb közlemények

Büky László: Almandól és mások – A Füst Milán-i líra névadása

Szó- és szólásmagyarázatok

Rácz János: Gyümölcsstermő egzotikus növények nevei II.

Szemle

Blaskó Ágnes–Hamp Gábor: Írás 1.0 – Az ötlettől a jól strukturált szövegig (Ismerteti: Kárpáti László)

Benedek András–Nyíri Kristóf (szerk.): A kép ereje. Visual Learning 4: The Power of the Image. Emotion, Expression, Explanation (Ismerteti: Havasmezői Gergely)

Benő Attila: Kontaktusjelenségek az erdélyi magyar nyelvváltozatokban (Ismerteti: Málnási Ferenc)

A Nyelvőr hírei

Gáspár Emese: 7th Terminology Summit 2014: How does social networking affect terminology work? (Hogyan befolyásolja a közösségi háló a terminológiai munkát?) 2014. november 26–28., Barcelona

- Gadamer, Hans-Georg 1984. *Igazság és módszer*. Gondolat, Budapest.
- Halász Gábor 1935. Az ötvenéves költő. Kosztolányi Dezső összegyűjtött költeményei. *Nyugat* 6: 495.
- Halmi Tamás 2000. „Ha félsz, a másvilágba írd át”. Versnyelv és világkép a Kosztolányi-líra utolsó szakaszában. *Prae* 3–4: 149–75.
- Heidegger, Martin 1989. *Lét és idő*. Gondolat, Budapest.
- von Humboldt, Wilhelm 2002⁹. *Schriften zur Sprachphilosophie. Werke Bd. III. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt*.
- Kiss Ferenc 1979. *Az érett Kosztolányi*. Akadémiai, Budapest.
- de Man, Paul 1986. *The Resistance to Theory*. Minnesota UP, Minneapolis.
- Németh G. Béla 1985. *Századutóról – századelőről*. Magvető, Budapest.
- Németh G. Béla 1998. *Írók, művek, emberek*. Krónika Nova, Budapest.
- Szegedy-Maszák Mihály 2010. *Kosztolányi Dezső*. Kalligram, Pozsony.

SUMMARY

Kulcsár Szabó, Ernő

**The eventuation of meaning in a literary work of art:
The linguistic reality of speaker's role in aesthetic experience in Kosztolányi's
“When you are over forty”**

Dezső Kosztolányi's 1929 poem “When you are over forty...” is an example of aesthetic experience being grounded in linguistic materiality that is hardly ever achieved by poems that are similarly “under-rhetorised” in terms of tenor and diction. The events referred to in the poem are not only ambiguous with respect to who is talking but even counteract their own semantic interpretability, too. The artistic effect of this very special work of art, therefore, is crucially based on material signals of the non-individualisable “experience” of perception and apperception and on the “objectification” of the incommunicable knowledge of the senses.

Keywords: modernity in Hungarian poetry, Dezső Kosztolányi, “When you are over forty”, phenomenality, materiality, linguistic eventuation, aesthetic experience

Hermeneutika és nyelvfilozófia – minden nyelvtudomány nyelvisége*

I.

Első megközelítésben talán paradoxnak tekinthető az a tény, hogy miközben a hermeneutika teljességgel kitüntetett módon viszonyul a nyelvhez, és – a világmegértés és a világmegnyílás szempontjából – mindennél inkább (minden más filozófiai témánál és minden más irányzatnál inkább) nagyra becsüli, aközben a nyelvfilozófia elnevezést viselő irányzatok, közelebről az általuk képviselt igények és az alapjukat képező gondolati horizont iránt alapvetően kritikusan viselkednek. A paradoxon oka és egyúttal feloldása abban rejlik, hogy hermeneutikai nézőpontból, amint arra Gadamer nyomatékkal utalt, „a nyelv problémája kezdettől fogva nem

abban az értelemben vetődik fel, mint amilyenben e kérdést a *nyelvfilozófia* megfogalmazza” (GW 1, 406. [= IM 282], kiemelés az eredetiben).¹

Ennek oka az, hogy a nyelvfilozófia kiindulópontja és elemei sejtje, „a teoretikus kijelentés a nyelvnek pusztán szélsőséges esete [Extremfall von Sprache]”, és hogy e szélsőséges esetet tartja a kijelentés- és ítéletlogika szem előtt, és ez egyúttal az is, „amelyet Arisztotelész a maga »hermeneutikája« egyedüli tárgyává tett” (GW 8, 414).

Gadamert megelőzően – alapvető, elvi kritika kíséretében – már Heidegger egyértelműen elhatárolódott a nyelvfilozófia elnevezést viselő áramlatok által képviselt elméleti igényektől. „A filozófiai kutatásnak le kell mondania a »nyelvfilozófiáról«, és inkább »maguknak a dolgoknak« kell utánajárnia [...]”, hangzik fő művében, a *Lét és időben* (SZ 166 = LI 197). Ezt az elvi jellegű kijelentést majd két évtized múltán a második világháború után megjelent humanizmuslevél szinte szó szerint megismétli, és ezzel megerősíti: „a nyelv lényegére való eszmélődés [...] többé nem lehet pusztá nyelvfilozófia” (GA 9, 318).

Az, hogy a nyelv a *Lét és idő* gondolati ívének egy meghatározott pontján, a 34.§-ban, a hangoltságról, a megértésről és az értelmezésről szóló paragrafusokat követően jelenik meg és kerül tárgyalásra, korántsem véletlen. Hogy a nyelv csak most válik témává, írja Heidegger, azt jelzi, hogy a nyelv gyökerei az emberi létezés egzisztenciális szerkezetébe nyúlnak vissza. „A nyelv egzisztenciális-ontológiai fundamentuma a beszéd”, hangzik a tézis, a beszédben pedig az ember hangolt-megértett világban való léte artikulálódik, a szó szoros értelmében, „szóhoz jut” (kimondódik, szavakba ömlik). Ezen az alapvető szinten kijelentések – az ilyen nevet viselő nyelvi megnyilvánulások: szubjektum-predikátum („S est P”) szerkezetű állító mondatok – egyszerűen nem léteznek.

A (teoretikus) kijelentés Heidegger nézőpontjából a nem szükségképpen szavakban kifejeződő értelmezésből származik, és pedig oly módon, hogy a kijelentés „tárgyát” alkotó dologhoz való viszonyulásunk radikálisan megváltozik. „A kalapács nehéz” típusú kijelentésnek az lesz most az „értelme”, hogy a kalapács, mint meglevő dolog, mint szubsztancia rendelkezik a nehézség attribútumával. A hétköznapi tevékenykedés számára viszont e nyelvi megnyilvánulás azt jelenti: „Túl nehéz!”, „A másik kalapácsot!”. A kéznél levő eszköz, amely a foglalatosság „mivel”-jét alkotta, most a kijelentés „miről”-jévé válik – és az eszköz kiszakad utalás-összefüggései egészéből. Az előzetes pillantás (*Vorsicht*) a kéznél levőben a pusztá meglétet veszi célba. Az eszköz dologgá, szubsztanciává lesz,

* „A nyelvi megformáltság diszkurzív beágyazottsága” címmel az ELTE Stíluskutató csoport 2015. március 4-én rendezett műhelykonferenciáján elhangzott előadás jegyzetekkel kiegészített, egyes helyeken némileg bővített változata. A tanulmány az MTA–ELTE Hermeneutika Kutatócsoport keretében valósult meg.

¹ Bibliográfiai megjegyzés: Gadamer összegyűjtött műveire (*Gesammelte Werke*, 1–10. köt., Mohr, Tübingen, 1985–1995) GW rövidítéssel, Heidegger műveinek összkiadására (*Gesamtausgabe*, Klostermann, Frankfurt am Main, 1975-től) GA rövidítéssel hivatkozom, ezt követi a kötetszám, majd vessző után a lapszám megjelölése. A gadameri fő mű magyar kiadására (Gadamer: *Igazság és módszer*, ford. Bonyhai Gábor, Gondolat, Budapest, 1984) IM jelzéssel hivatkozom. – Egyéb rövidítések: SZ = Heidegger: *Sein und Zeit*, 15. kiadás, Niemeyer, Tübingen, 1979; LI = *Lét és idő*, ford. Vajda Mihály, Angyalosi Gergely, Bacsó Béla, Kardos András, Orosz István. 2. kiadás, Osiris, Budapest, 2001. Az idézetekben szereplő magyar fordításokat helyenként minden külön megjelölés nélkül módosítottam.

amelynek most már meg lehet határozni a „tulajdonságait”. Ami a döntő: a „kijelentés” (ahogy azt a logika a görögöktől napjainkig tematizálta) az ember hangoztatott világban-való-létének távoli származéka, a beszédnek korántsem elemi megnyilvánulása. – Heideggernek ezek az elemzéseiből a szempontból is lényegesek, hogy fő műve sajátos kifejtésmódjának és nyelvi eszköztárának a mű szemléleti horizontja felől történő visszaigazolását nyújtják; annak az igazolását tudniillik, hogy a fundamentálonológia miért *nem* (teoretikus) kijelentések formájában épül fel, illetve hogy miért volna félreértés a mű elemzéseit *kijelentéseknek* tekinteni (vö. ehhez a 18.§ végét).

Hiszen teoretikus kijelentéseket tenni annyi, mint egy meghatározott ontológiai látásmódot és neki megfelelő, a világhoz való (megváltozott) viszonyulást magunkévá tenni. S ha a görög ontológia a kezdetektől fogva a logosz struktúráját a kijelentésre orientálta – pillantása túlnyomórészt ezen állapodott meg, míg a logosz (mint beszéd) egyéb formáit (például kérés, felszólítás, óhaj) elhanyagolta –, és ezzel továbbá egy meghatározott, a mai napig fennálló „logikának” s vele korrelatív ontológiának (nem utolsósorban pedig grammatikának) adott életet: akkor érthetővé válik, hogy – amint Heidegger a Bevezetés végén írja – miért hiányoznak a fundamentálonológia számára „nem csupán többnyire a szavak, hanem mindenekelőtt a »grammatika«” (SZ 39).² Akárhogyan legyen is, bármilyen nyelvi nehézségek álljanak is fenn a heideggeri fundamentálonológia, illetve egzisztenciális analitika számára, s bármily tökéletlenül hangozzék is ennél fogva a következő meghatározás, annyi bizonyos: „a logosz »logikája« az [emberi] ittlét egzisztenciális analitikájában gyökerezik” (SZ 160 = LI 190).

II.

Ha tehát nyelvfilozófián valamely, a nyelvről szóló, a nyelvet önmagával szembeállító, tárgyiasító és ily módon vizsgálódása tárgyává tevő filozófiát értünk, úgy aligha állítható, hogy a hermeneutikának volna sajátlagos értelemben vett nyelvfilozófiája vagy a nyelvfilozófiához való pozitív viszonya. A hermeneutikai világlátás nyelvhez való viszonya ugyanis, amely egyébiránt teljességgel kitüntetett viszony, nem teljesíti azokat az előzetes feltételeket, amelyek szükségesek ahhoz, hogy a nyelv egy ilyesfajta reflexió tárgyává váljék. Hermeneutikailag szemlélve ugyanis az egész emberi univerzum nyelvi szerkezetű, nyelvileg közvetített. Minden dolog nyelvi konstitúcióját tekintve valamely filozófia – főképp pedig nyelvfilozófia – magát a nyelvet sohasem tudná utolérni, pillantásának körébe vonni, önmagával szembeállítani, tárgyiasítani s ekképp tárggyá, vizsgálódásának tárgyává tenni. Éppen ebben pillanthatjuk meg Gadamer nevezetes (többnyire félreértett és nyelvidealizmusban elmarasztalt) tézisének az értelmét: „Lét, amelyet

² „[...] fehlen nicht nur meist die Worte, sondern vor allem die »Grammatik«” (L. LI 56).

meg lehet érteni, nem más, mint nyelv”; illetve „amit meg lehet érteni, az nyelv” (a „lét, amely...” alighanem korlátozásként értendő itt: „lét, amennyiben...”).³

A nyelvfilozófia terminus a *linguistic turn* nyomán nem utolsósorban azáltal jött létre, hogy a matematikai-logikai módszereket felhasználó nyelvelemzés vált a filozófia közegévé, és ezáltal a filozófia tulajdonképpeni feladatát, valamint vizsgálódási területét és tárgyát is meghatározta és egyúttal kimerítette. Az alapvető feltevés abban állott, hogy a matematikailag felfogott formális logikának kell, mintegy a „nyelv logikájaként”, teljesítenie azt, „ami Kantnál a »transzendentális logika« feladata volt”; s hogy erre minden további nélkül képes is (Apel 1969: 369). A nyelvre ebben a perspektívában egészen meghatározott előfeltevések keretében irányult az elemző pillantás, éspedig úgy, hogy a nyelvet előzetesen matematikailag-logikailag átalakították – úgyszólván megdolgozták, előkészítették, mintegy „depurálták” –, és hogy a matematikailag-logikailag kezelt vagy elemzett *kijelentést* mögékérdezhetetlen, tovább már nem bontható, mindenesetre hallgatólagosan mértékadó és mintaszerű elemi formának tekintették. Ezen program *a priori* előfeltevéseiben és ténylegesen megvalósított kiindulópontjában – hallgatólagosan vagy kifejezetten – benne rejtett, hogy a természetes nyelvhasználatot és a köznyelvet (úgymond tisztátalanságára, zavarosságára, többértelműségére, ellentmondásosságára való hivatkozással) eleve figyelmen kívül hagyták vagy elutasították, és hogy ehelyett inkább egy sajátlagosan megkonstruált mesterséges nyelvből indultak ki: s ez utóbbira való tekintettel kellett mármost az előbbieket, a természetes nyelvhasználatot és a köznyelvet felülvizsgálni. Az ezt a programot megvalósító logikai pozitivizmus ennek megfelelően a tudományos nyelvhasználatból, a tudomány nyelvéből – s ami vele együtt jár: a tudományos világviszonyulásból – indult ki, a tudomány nyelvének tudományos eszközökkel való elemzésére irányuló törekvés mögött pedig az az előfeltevés rejtett, hogy az eredmények a köznyelvre – a köznyelv megreformálására, netán forradalmasítására, felforgatására – nézve is mintaképpül szolgálhatnak.

A feltételek ezen előzetes behatárolása, amelyek mellett a nyelv a nyelvfilozófia témájává vált, nem utolsósorban azért lényeges, mivel a nyelvet illető hermeneutikai eszmélődés éppen ama dimenziókra terjed ki, amelyek a *linguistic turn* perpektívájában előzetesen kihúnytak, amelyeket e nézőpont mintegy előzetesen figyelmen kívül hagyott, kioltott, zárójelbe tett – s persze így is kellett tennie, amennyiben egy ebben az értelemben vett nyelvfilozófiának, mint valamely a nyelvről mint matematikai-logikai eszközökkel az elemzés számára előkészített tárgyról szóló filozófiának, lehetővé kellett válnia. Az előzetes kikapcsolás, zárójelezés hermeneutikai részről történő visszavonása, a kikapcsolt, kioltott dimenziók újbóli visszakapcsolása rávilágít mármost arra, hogy a logikai pozitivizmus programja, „a filozófiai gondolkodás valamely tiszta, mesterséges nyelvnek eszméje” azért kivitelezhetetlen, mivel „amikor mesterséges nyelveket be akarunk vezetni, akkor mindig rászorulunk a beszélt nyelvre – *a nyelvre, amelyet beszélünk*” („Begriffsgeschichte als Philosophie“, GW 2, 79, kiemelés F. M. I.).

³ „Sein, das verstanden werden kann, ist Sprache”, „Was verstanden werden kann, ist Sprache” (GW 1, 478 sk. = IM 329; I. még GW 2, 334 sk.).

Ezáltal világossá lesz, hogy a nyelv sohasem lehet velünk szembeállított tárgy, sohasem válhat teljességgel tematikussá, és ha ezt a belátást komolyan vesszük, ajánlatos a hermeneutika összefüggésében más kifejezéseket használni: nyelvfilozófia helyett mondjuk nyelvfelfogásról vagy nyelvmegértésről beszélni, avagy éppenséggel olyan kifejezéseket használni, mint a nyelvet illető megfontolások, a nyelvre történő eszmélődés és hasonlók. Hermeneutikai nézőpontból ugyanis, amint azt fentebb Gadamer-től idéztük, „a nyelv problémája kezdettől fogva nem abban az értelemben vetődik fel, mint amilyenben a *nyelvfilozófia* megfogalmazza e kérdést”.

III.

A megértés mint a hermeneutikai filozófia középponti témája Heidegger és Gadamer számára immár nem módszerfogalom, hanem sokkal inkább – mint Heideggert követve Gadamer összefoglalóan megfogalmazta – az emberi „ittlét végbemenésének eredeti formája”, „magának az emberi életnek az eredeti létjellege” (GW 1, 264: „die ursprüngliche Vollzugsform des Daseins”, „der ursprüngliche Seinscharakter des menschlichen Lebens selber”; I. IM 187 sk; I. még uo., 268 [IM 190]; GW 2, 440). Az ilyeténképpen értett megértés a heideggeri–gadameri hermeneutikai beállítottságú filozófia számára olyannyira középponti jelentőségű, hogy maga e filozófia is tulajdonképpen ezen átértelmezett megértésfogalom eredményeképp jött létre.

Megértés és nyelv között oly szoros a viszony, hogy amikor a megértést kapcsolatba akarjuk hozni a nyelviséggel, akkor rá kell jönnünk arra, hogy e kapcsolatot már mindig is létrehoztuk, azaz hogy a nyelv témájára nem csupán akkor térünk rá, amikor a megértéssel való összefüggésében kifejezetten eljutunk hozzá.

Minden megértés és gondolkodás lényegi nyelvisége folytán azt kell ugyanis meggondolnunk, hogy a nyelv témájára térve, avagy a nyelvről szólván, ez utóbbit már mindig is magunkkal hoztuk, avagy működésbe helyeztük, minélfogva e témára egyáltalán nem tudunk olyképpen rátérni, mintha előzőleg úgyszólván valamiféle nyelvmentes területen tartózkodtunk volna. Heidegger megvilágítóan írta ezzel összefüggésben: „Amikor a nyelvre, tudniillik a nyelv lényegére vonatkozó kérdést föltesszük, akkor a nyelv már megszólított minket. Ha a lényegre, tudniillik a nyelv lényegére akarunk kérdezni, akkor ugyanis az, amit a lényeg jelent, már megszólított bennünket”⁴ Ha azt kérdezzük, mi a nyelv – így világíthatjuk meg röviden Heidegger szavait –, akkor közelebbi szemügyre vételkor azt kérdezzük, mi a nyelv lényege. Ám akkor már mindig is tudjuk azt – föltéve, hogy a kérdést értjük –, mit jelent a *lényeg*. A „lényeg” szó, illetve az annak jelentése által képviselt nyelvi univerzumot már értjük – már értenünk kell –, amikor megfogalmazzuk a nyelvre, a nyelv mibenlétére, lényegére vonatkozó kérdést – ily módon már mindig is ezen univerzumon belül mozgunk. Hermeneutikailag szem-

⁴ „Wenn wir bei der Sprache anfragen, nämlich nach ihrem Wesen, dann muß uns doch die Sprache selber schon zugesprochen sein. Wollen wir dem Wesen, nämlich der Sprache, nachfragen, so muß uns auch, was Wesen heißt, schon zugesprochen sein” (Heidegger 1959: 175).

lélve ilyenformán az egész emberi univerzum nyelvi szerkezetű, nyelvi konstitúciójú. „Az ember nem akarhat [...] a nyelv világába felülről belepillantani”, írja Gadamer. „Nem létezik ugyanis semmiféle olyan hely, olyan álláspont a nyelvi világtapasztalaton kívül, amelyről ez utóbbi maga képes volna tárggyá válni” (GW 1, 456 = IM 314). Amikor a nyelv témájára térünk rá, ilyenformán legjobb esetben is csak visszatérni tudunk rá, visszatalálni hozzá – ő maga minket már mindig is megelőzött, előttünk jár, vagy túllépett rajtunk. Szüklátóköritség vagy rövidlátás volna ennél fogva, ha azt hinnénk, bármiféle kifejezett tematizálás valaha is képes volna a nyelvi univerzum teljességét átfogni, mibenlétét ki- vagy felmérni és teljességében a pillantás körébe vonni.

Ha a filozófiai hermeneutika számára a megértés immár nem módszerfogalom, hanem sokkal inkább az ember alapvető létmódja, akkor hermeneutikailag szemlélve éppannyira igaz az is, hogy a megértés kezdettől fogva fogalmiságra, nyelviségre vonatkoztatott. A megértésnek, írja Gadamer, „lényegi vonatkozása van a nyelviségre” (GW 1, 399 = IM 277), „a megértés nyelvhez kötött” (GW 2, 230: „Verstehen ist sprachgebunden”). Gadamer ebben az összefüggésben „nyelviség és megértés közti lényegi viszonyról”, „minden megértés nyelvi jellegéről” beszél, arról, hogy „minden megértést bensőleg átsző valamely fogalmiság” (GW 1, 393, 400, 407 [= IM 273, 277, 282]. L. még GW 1, 408 [= IM 283]). E tekintetben már Heidegger kifejtette: az értelmezés, mint a megértett dolgok elsajátítása mindig egy meghatározott fogalmiság és nyelviség irányában tapogatózik (SZ 150 = LI 292). Mint utaltunk rá, a nyelvet Heidegger lényegileg beszélésként, beszédként (Sprechen, Rede) fogta föl (SZ 160 = LI 305), ez utóbbi pedig mindenkor a megértéssel állott számára összefüggésben (SZ 163 = LI 309), amennyiben a megértő-hangolt világban való lét önmagát a beszédben, illetve beszédként kimondja (l. SZ 161 = LI 308). A nyelvnek beszédként való heideggeri felfogása nincs híján a dialogikus jellegnek (l. SZ 162 = LI 307),⁵ ez utóbbi azonban Gadamernél mindenképpen fölerősödik, és *beszélgetésként* (Gespräch) határozódik meg. „A nyelv [...] csak a beszélgetés együttlétében adódik”, alighanem ebben összegezhető a vonatkozó fő tézis (GW 8, 404).

Amennyiben mármost „a nyelv az az univerzális közeg, melyben maga a megértés végbemegy” (GW 1, 392 = IM 273), úgy a nyelv nem „valamely szilárd adottság leképezése, hanem szóhoz jutás, melyben valamely értelemegész szólal meg” (GW 1, 478 = IM 329).

Ez a nyelvfelfogás képezi a nyelvfogalom Gadamer által fölrajzolt történeti vázlatának az alapját. E vázlatból egyfajta heideggeri értelemben vett bukástörténet („Verfallsgeschichte”) körvonalai bontakoznak ki. Gadamer nézőpontjából az európai nyelvfilozófiai tradíció fölöttébb problematikus fejlődési tendenciája mutatkozik meg abban, hogy a hagyomány egyoldalúan a nyelvet – tudniillik a „nyelvet», mint olyant, azaz formája szerint, minden tartalomtól való eloldozottságban” – állította vizsgálódásai középpontjába. E folyamat tette ugyanakkor lehetővé, hogy a nyelv „önálló jelentőségre” tegyen szert (vö. GW 1, 408 = IM 283). A bírált álláspontra két, egymással összefüggő dolog jellemző: egyrészt

⁵ L. ehhez Friedrich-Wilhelm von Herrmann 1985: 148.

a nyelv leértékelése, másrészt az, hogy ez utóbbi a nyelv instrumentalista felfogására, valamely jelelméletre épül. A jel lényege ugyanis éppen az: ahelyett, hogy oly módon hívná föl magára a figyelmet, hogy a nála való elidőzésre készítet, ehelyett sokkal inkább önmagától elfelé, önmagán túlra mutat (GW 1, 157 = IM 118), önálló jelentőséggel ilyenformán semmiképpen sem bír (és éppen ebben áll az ontológiai leértékelés).

Gadamernek az újkori és különösképpen a kortársi nyelvfilozófiával szemben kifejtett kritikája Heideggerre támaszkodva azt teszi szóvá, hogy a nyelv a filozófiai reflexió számára pusztán instrumentumként jött számításba. Szónak és dolognak az egyenrangúsága, egyforma jelentősége avagy – mint Gadamer fogalmaz – „szó és dolog benső egysége” (GW 1, 407, 409 = IM 282, 284) megbomlott; ezen egységet valamely instrumentalista vagy konvencionalista nyelvelmélet elvileg nem tudta érvényre juttatni, hiszen a szót már kiindulópontban pusztán eszközzé fokozta le, és ezzel a nyelv hallgatólagos leértékelésének az útjára lépett (l. GW 1, 407 = IM 282).⁶ Az út az európai történelemben a nyelv nem tudatosulásától a tudatosulásáig vezet, ily módon a „modern nyelvfogalom a nyelv olyan tudatosulását előfeltételezi, mely maga is a történelem eredménye” (GW 1, 407 = IM 283). Némi fejtörést okozó, ám az eddigiek ismeretében korántsem paradox dolog, hogy a nemtudatosulástól a tudatosulás felé vezető út egyúttal – és szükségképpen – a nagyraértékeléstől az elértéktelenedésig vezető úttal esik egybe. Nem is lehet másképp, hiszen a szó a görögök számára – *akiknek önálló nyelvfogalmuk, illetve nyelvtudatosságuk még nem volt*⁷ – eltűnt maga a dolog mögött, teljesülése épp ebben az eltűnésben, a dolog önmagán keresztül való átengedésében rejlett. A nyelvfogalomnak az európai gondolkodás történetében való kialakulása a görögök nyelveleedségétől a nyelv tudatosulásán keresztül egészen jelenkori instrumentalista-nominalista leértékelődéséig vezet.

Ám a nyelv elértéktelenedése e bonyolult folyamatnak csupán egyik oldala, amelynek vele bensőleg összefüggő és nála csöppet sem kevésbé lényeges ontológiai fonákját valamely nyelvidegen, nyelvtől távoli vagy nyelvmentes ontológiai lényegszféra kialakulása alkotja. A gadameri elemzés szemszögéből mindez Platón *Kratylosz*ának eredményeként adódott. „A nevek helyességéről szóló elmélet kritikája, melyet Platón a *Kratylosz*ban fejtett ki, már az első lépés abban az irányban, melynek a végén az újkori instrumentalista nyelvfelfogás és az ész rendszereznek az ideálja áll. Bekényszerítve kép és jel [alternatívája] közé, a nyelv

⁶ „Nyilvánvaló, hogy egy olyan instrumentalista nyelvelmélet, amely a szót és a fogalmat kész állapotban rendelkezésre álló, avagy elkészítendő eszköznek fogja fel, elhibázza a hermeneutikai jelenséget. [...] Az értelmező nem úgy használja a szavakat és a fogalmakat, mint a kézműves, aki a maga szerszámaikat kézbe veszi vagy félrerakja. Sokkal inkább arra kell rádőbennünk, hogy minden megértést bensőleg átszó a fogalmiság, s ennek megfelelően el kell utasítanunk minden olyan elméletet, mely nem akarja elismerni szó és dolog benső egységét.”

⁷ „A görögöknek nincs szavuk a nyelvre, e fenómént »mindenekelőtt« mint beszédet értették”, írta fő művében Heidegger (SZ 165: „Die Griechen haben kein Wort für Sprache, sie verstanden dieses Phänomen »zumächst« als Rede” = LI 196), és 1925-ös, majd 1929/30-as előadásán ugyancsak nyomatékkal utalt e tényállásra, l. GA 20, 365; GA 29/30, 442. Gadamernél ugyanezt l. GW 1, 409 = IM 283: a görögöknek „arra, amit mi nyelvnek nevezünk, nem volt külön szavuk”; továbbá GW 10, 25: „a nyelv mint nyelv rejte marad, mert mindenkor *jelent* valamit. A görögöknek a nyelvre szavuk sem volt, ahogy a tudatra és az akaratra sem” [„Sprache ist als Sprache verborgen, weil sie jeweils *etwas* meint. Die Griechen hatten nicht einmal ein Wort für Sprache, sowenig wie für Bewußtsein, sowenig wie für Wollen”].

létét csak tiszta jellétté lehetett nivellálni” (GW 1, 422 = IM 292).⁸ Az ontológiai lényegszféra kiszorult a nyelv, a nyelv pedig az ontológiai lényegszféra világából – sarkítottan úgy is fogalmazhatnánk: a lét nyelvtelessé, a nyelv ontológiai dimenziótól megfosztottá, ontológiátlaná vált.

A nyelv illetéknéppen való nagyrabecsülése, amely Gadamer kritikájának háttérben meghúzódik, mármost remélhetőleg árnyaltabban teszi érthetővé azt, hogy a filozófiai hermeneutika gadameri szemszögéből valamilyen önálló nyelvfilozófia kidolgozása miért nem válhat – elvileg – lehetségessé. Amennyiben bármilyen nyelvfilozófia – *s alkalmasint nem kevésbé bármely nyelvtudomány vagy nyelvelmélet* – maga is csupán nyelvi formában fogalmazódhat meg, ezáltal sohasem volna képes „tárgyának”, a nyelvnek a maga teljességgel átfogó jellegében megfelelőképpen igazságot szolgáltatni. Sőt inkább igaztalanul járna el vele, és jelentőségében lekicsinyelné. A nyelvet tisztelni, meg tisztelni – ez szolgálhat itt vonatkozó tanulságul számunkra –: nem föltétlenül annyit tesz, hogy sajátlagos tematizálás, tárgyiasítás tárgyává tesszük. Sokkal inkább azt, hogy a *dologra* ügyelünk, mely *szóhoz* jut benne, s egyúttal a módra, *amiként szóhoz* jut benne.⁹

IV.

A filozófiai kutatásnak egyszer már fel kellene tennie a kérdést: mi nyelv létmódja, írta fő művében Heidegger. A helyzet ugyanis az: „Van nyelvtudományunk, és annak a létezőnek a léte, mely e tudomány témáját alkotja, homályban van, sőt a horizont sem ismert, melyben egy rá vonatkozó kérdést fel lehetne egyáltalán tenni” (SZ 166: Wir besitzen eine Sprachwissenschaft, und das Sein des Seienden, das sie zum Thema hat, ist dunkel; sogar der Horizont ist verhüllt für die untersuchende Frage darnach” = LI 197), hangzik el a fontos állítás a *Lét és idő* nyelvvel foglalkozó részeinek végén. Majd következik a már ismert idézet: „A filozófiai kutatásnak le kell mondania a »nyelvfilozófiáról«, és inkább »maguknak a dolgoknak« kell utánajárnia [...]”. „Maguk a dolgok”: az, ahogyan valami olyan, mint nyelv a hétköznapi emberi létben, együttlétben és beszédben ténylegesen adódik, és pedig minden tudományos tárgyiasítást és az e tárgyiasítással együtt járó viszonyulás- és beszédmódváltást (tudományos-terminológiai beszédmódba való átváltást) *megelőzően*.

⁸ L. még a következő megfontolásokat: „Azt a jogos kérdést, hogy a szó nem egyéb-e mint »tiszta jel«, a *Kratylos* elvileg járhatja le. Mivel itt ad absurdum viszik, hogy a szó képmás, úgy látszik nem marad más hátra, mint elismerni: a szó jel. [...] ettől fogva a kép [eikón] fogalmát a nyelvre irányuló valamennyi reflexióban a jel (szémeion vagy szémaion) fogalmával helyettesítik. Ez nem csupán terminológiai változás, hanem a nyelv mibenlétéről való gondolkodás döntő irányvétel, mely korszakot alkotott. Hogy a dolgok igazi létét »a szavak nélkül« kell kutatni, épp azt akarja jelenteni, hogy nem a szavak sajátos létében rejlik az igazsághoz való hozzáférés [...] a gondolkodás [...] eloldódik a szavak sajátos lététől, [és] pusztá jelnek tekinti őket [...]” (GW 1, 418 = IM 289, kiemelés F. M. I.). Heideggernek a nyelv jelfelfogását illető kritikájához l. például GA 9, 324. A jelfogalom hermeneutikai kritikáját egy korábbi írásomban bővebben tárgyaltam; l. Fehér M. 2001: 110–24.

⁹ „A nyelv a másik embert és a másik dolgot jelenti, nem pedig önmagát. Ez azt jelenti, hogy a nyelvnek mint nyelvnek az elfedése magában a nyelvben talál magyarázatra, s a nyelvről szerzett emberi tapasztalatnak teljességgel megfelel” (GW 8, 432).

A tudományos terminus ugyanis olyan „szó, amelynek jelentése egyértelműen körül van határolva [...] A terminus mindig mesterséges valami, mert vagy magát a szót is mesterségesen alkották, vagy pedig [...] valamely már használatos szót kimetszenek jelentésvonatkozásai gazdagságából és tág köréből, és meghatározott fogalomértékhez kötik. A beszélt nyelv szavainak jelentésélethez képest [...] a terminus megmerevedett szó, s a szavak terminológiai használata a nyelven elkövetett erőszak” (GW 1, 419 = IM 290).

Egy valóban természetes – embertársi, emberek közötti – beállítódásban tapasztalt nyelv a tudományos beszédmódot, beleértve a *langue* és a *parole* megkülönböztetését, nem utolsósorban pedig a nyelvhez a jelfogalom vezérfonalán való hozzáférést fölöslegessé és implauzibilissé teszi.¹⁰ A valóban természetesen beállított ember a nyelvet nem a jelfogalom „jegyében” érti. A beszédben, de az olvasásban is, mindenekelőtt a dologra irányulunk. Csak ha zavar lép föl, ha valamit nem értünk, akkor kezdjük a grammatikai struktúrát tanulmányozni. Csak akkor lesz a nyelvnek *struktúrája*, akkor lép a struktúra, mint grammatikai szabályok rendszere vagy jelrendszer az előtérbe.

Minden nyelvtudomány nyelviségét tekintve felmerül ennél fogva a kérdés: mennyiben képes a nyelvtudomány a saját nyelvét, és amit ez jelent: alapvető fogalmaiban kifejeződő szemléletmódját és világviszonyulását megalapozni, de legalábbis utolérni, számot adni róla és valamifajta hitelesítésnek alávetni?

A distanciált tudományos-teoretikus beállítottságtól való elfordulás és az ezzel összefüggő törekvés arra, hogy az élethez a tényleges megélés szintjén férjünk hozzá – ehhez a szinthez újra visszataláljunk, e célból pedig megfelelő fogalmakra, megfelelő nyelvre leljünk –: e törekvés a századforduló német filozófiájának és teológiájának egyaránt meghatározó vonását alkotta. E tendenciába illeszkedik és egyfajta végpontot alkot a hermeneutika nyelvfelfogása. A nyelv abban a mértékben lép itt az előtérbe és élvez kitüntetettséget, amelyben magát a dolgot adja – vagy egyenesen adományozza. Ez a „dolog” azonban lényegileg valamely emberi együttlét, valamely közösség számára való dolog – s így egyúttal talán magának a közösségnek a *dolga*: a közösségre vonatkozó, a közösséget illető, a közösség-re tartozó dolog.¹¹ A dolog igazságának sokak egymással való beszélgetésében kell

¹⁰ „A *langue/parole* megkülönböztetés”, írja Joel C. Weinsheimer, „meghamisítja a nyelvet [falsifies what language is], hiszen a szó a kimondott szó, a párbeszédben elhangzott szó. A *langue/parole* megkülönböztetés továbbá éppúgy valamely magábanvaló szót vesz alapul, mint a jelölő/jelölt megkülönböztetés valamiféle magábanvaló jelöltet”. „Ha a szó nem csupán jel, akkor [...] ez azt sugallja, hogy a *langue* elidegeníthetetlen a *parole*-tól” (Weinsheimer 1991: 110, 107).

¹¹ L. a következő a megfontolásokat (GW 1, 435 = IM 301): „Amikor Arisztotelész a hangokról, illetve az írásjelekről azt mondja: akkor »jelölnek«, ha *symbolon*ná válnak, akkor ez azt jelenti ugyan, hogy nem természetűl vannak, hanem megegyezés alapján (*kata syntheken*). Ez azonban egyáltalán nem jelent valamiféle instrumentális jelelméletet. Sokkal inkább úgy áll a helyzet, hogy a megegyezés [*Übereinkunft*], amelynek értelmében a nyelvi hangok vagy az írásjelek valamit jelentenek, nem valamely megbeszélte megállapodás a kölcsönös megértés eszköztét illetően – az ilyesmi ugyanis már eleve előfeltételezne nyelvet –, hanem az az előzetes megegyezettség [*Übereinkommensein*], amelyre az emberek közössége [*Gemeinschaft*], jóról és helyesről vallott egyező nézeteik alapozódnak.” L. még GW 1, 450 = IM 310.: „Az emberi életközösség valamennyi formája nyelvközösségi forma. [...] Ismeretes, hogy a megegyezés, melynek a révén egy mesterséges nyelvet bevezetünk, szükségképpen valamilyen másik nyelven történik. Egy valódi nyelvközösségben ezzel szemben nem az a helyzet, hogy a megegyezést létrehozzuk, hanem az, hogy már mindig is megegyeztünk [...]”. – A szójelentéseket illető már mindig is megtörtént előzetes megegyezettség – megbeszélések, tárgyalások és egyeztetések helyett, melyeket csak ezután, a jövőben

szóhoz jutnia. A nyelv mint beszéd vagy beszélgetés sokak egymással való közösségében, egymással való közösségükben eleven.

SZAKIRODALOM

- Apel, Karl-Otto 1969. Wittgenstein und Heidegger: Die Frage nach dem Sinn von Sein und der Sinnlosigkeitsverdacht gegen alle Metaphysik. In: O. Pöggeler (Hrsg.): *Heidegger. Perspektiven zur Deutung seines Werks*. Kiepenhauer & Witsch, Köln–Berlin.
- Fehér M. István 2001. Szó és jel. A strukturalista-szemiotikai nyelvfelfogás hermeneutikai nézőpontból. *Világosság* XLII: 4–5. Újranyomva in Fehér M. István – Kulcsár Szabó Ernő (szerk.): *Hermeneutika, esztétika, irodalomelmélet*. Osiris, Budapest, 2004, 54–81.
- Heidegger, Martin 1959. *Unterwegs zur Sprache*. Neske, Pfullingen.
- von Herrmann, Friedrich-Wilhelm 1985. *Subjekt und Dasein. Interpretationen zu »Sein und Zeit«*. 2. stark erw. Aufl., Klostermann, Frankfurt/Main.
- Weinsheimer, Joel C. 1991. A Word is not a Sign. In: *Philosophical Hermeneutics and Literary Theory*. Yale University Press, New Haven–London. Magyarul lásd: A szó nem jel. Ford. Papp Zoltán. *Athenaeum* II, 2.
- Wittgenstein, Ludwig 1984. *Über Gewißheit* §. 493, *Werkausgabe*. Suhrkamp, Frankfurt/Main Bd. 8.

Fehér M. István
egyetemi tanár
ELTE BTK
Filozófiai Intézet

SUMMARY

Fehér, M. István

Hermeneutics and philosophy of language: the linguisticity of every linguistic theory

While hermeneutics relates to language in an entirely distinguished manner, and appreciates it more than anything in terms of understanding and revealing the world, it is fundamentally critical towards philosophy of language and any school of thought bearing that name. A reason for that paradox, as well as a key to it, is provided by what Gadamer says about this: in a hermeneutical perspective, “the problem of language is seen right from the beginning not in the same sense as what *philosophy of language* asks about.” This paper attempts to reconstruct some characteristic features of the hermeneutic approach to language. One crucial component of that approach is a return to everyday language use, implying that the scientific – in our case, linguistic – use of language (the language of linguistics) presupposes a different way of relating to the world, hence it cannot do justice to language in the same way as it is given first and foremost in everyday life and language use, albeit “language use” is a rather imperfect label given that language is not a tool that can be used or not used at will.

Keywords: language, linguistics, language of linguistics, relation to the world, objectification, hermeneutics, philosophy of language

kellene nyelvbe ütni –, mint az emberi közösségek előfeltétele nyilvánvaló párhuzamokat mutat a késői Wittgenstein gondolati perspektívájával, sőt új oldalról képes megvilágítani azt, elsősorban persze azt a gondolatot, amely szerint „bizonyos autoritásokat az embernek el kell ismernie ahhoz, hogy egyáltalán ítélni tudjon” (I. Wittgenstein 1984: 219). „El kell ismernie”: ez annyit tesz – mondhatnánk Gadamerrel – hogy már mindig is el kellett ismernie légyen.